

نسبت امر به معروف و نهی از منکر با توسعه فرهنگی بر مبنای سنت پیامبر (ص)

مریم قنبری^۱

چکیده

امر به معروف و نهی از منکر، از ارکان بنیادین تعالی فرهنگ اسلامی بوده و جایگاهی محوری در سامان‌دهی اخلاقی، اعتقادی و اجتماعی جامعه دارد. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع معتبر دینی و سیره نبوی، به واکاوی نسبت این دو فریضه با توسعه فرهنگی بر مبنای سنت پیامبر اکرم (ص) می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که رسول خدا (ص) این آموزه‌های الهی را نه صرفاً در قالب توصیه‌های فردی، بلکه در قالب برنامه‌های جامع فرهنگی و اجتماعی پیاده‌سازی کرد؛ از جمله تأسیس نظام حکومتی عادلانه، اصلاح ساختارهای اجتماعی، و پرورش نسلی مسئولیت‌پذیر. هرچند موانعی چون بی‌تفاوتی عمومی، مقاومت در برابر تغییر، و آفات افراط یا تفریط وجود داشت، پیامبر (ص) با بهره‌گیری از صبر، حکمت، تدبیر، و رویکرد تدریجی، بنیانی پایدار برای رشد و تحول فرهنگی ایجاد نمود. بر این اساس، استمرار هوشمندانه و متعادل این دو فریضه، نه تنها زمینه‌ساز تمدن‌سازی اسلامی شد، بلکه الگویی پویا و کارآمد برای جوامع معاصر در مواجهه با تحولات فرهنگی جهانی ارائه می‌کند.

کلمات کلیدی: امر به معروف، توسعه فرهنگی، سنت پیامبر، نهی از منکر.

^۱ سطح دو، مدرسه علمیه بنت الرسول (س) شهرستان الشتر

مقدمه

فرهنگ به عنوان مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده سرنوشت جوامع، نقش اساسی در رشد و تعالی انسان و تثبیت هویت دینی و اجتماعی دارد. در اسلام، امر به معروف و نهی از منکر نه تنها به عنوان وظایف فردی بلکه به عنوان تکالیف مهم اجتماعی و فرهنگی شناخته می‌شوند که زمینه‌ساز اصلاح مستمر، بازسازی فرهنگی و استمرار هویت اسلامی هستند. این دو اصل، ابزارهایی اساسی برای ارتقای فضایل اخلاقی، تقویت اعتقادات، ارتقای دانش و مقابله با انحرافات فرهنگی به شمار می‌آیند، اما چگونگی تأثیر آن‌ها در توسعه فرهنگی اسلامی و مهم‌ترین موانع و راهکارهای اجرایی آن نیازمند بررسی دقیق‌تر و همه‌جانبه است. پرسش اصلی این پژوهش آن است که امر به معروف و نهی از منکر بر مبنای سنت پیامبر اکرم (ص) چگونه در فرآیند توسعه فرهنگی نقش کلیدی دارند؟

هدف این تحقیق، تحلیل جامع و عمیق پیوند امر به معروف و نهی از منکر با توسعه فرهنگی اسلامی در پرتو آموزه‌های نبوی است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و رجوع به منابع معتبر قرآن، حدیث و سیره، به بررسی تأثیر این دو فریضه در تقویت ریشه‌های اعتقادی، اخلاقی، علمی و اجتماعی و نیز رفع موانع توسعه فرهنگی می‌پردازد. از سوی دیگر، هدف پژوهش تدوین چارچوبی علمی و عملی برای مواجهه با چالش‌های اجرای امر به معروف و نهی از منکر است که بتواند راهنمایی قابل استفاده در شرایط کنونی جامعه اسلامی باشد.

ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که در شرایط فعلی فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی سراسر جهان اسلام، با چالش‌ها و آسیب‌های متعددی مواجهیم و بازشناسی دقیق جایگاه امر به معروف و نهی از منکر و همچنین کاوش در سیره پیامبر (ص) برای مواجهه با موانع و مشکلات آن می‌تواند نقشی مؤثر در اصلاح و ارتقای فرهنگ اسلامی ایفا کند.

در این زمینه مطالعات و تحقیقات متعددی به رشته تحریر درآمده است. که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به کتاب «امر به معروف و نهی از منکر» به قلم سیدمهدی نریمانی زمان‌آبادی و ابراهیم زنگنه اشاره کرد که ابعاد فقهی و اصولی این فریضه را بررسی و فتاوی مرجع تقلید را منعکس کرده است. همچنین کتاب «چهل حدیث درباره امر به معروف و نهی از منکر» اثر رحمت پوریزدی مجموعه‌ای

حدیثی معتبر درباره موضوع ارائه می‌دهد. اثر «امر به معروف و نهی از منکر در آثار استاد مطهری» نوشته حسین جوادی‌نیا نیز به تبیین فلسفی و اجتماعی این وظیفه دینی پرداخته است. کتاب مایکل کوک با عنوان «امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی» پژوهشی تاریخی و فقهی گسترده دارد که جایگاه این فریضه را در تحولات اسلام برجسته کرده است. با این وجود، کمتر پژوهشی به صورت جامع، تحلیلی و تلفیقی، نقش و نسبت امر به معروف و نهی از منکر را در توسعه فرهنگی مبتنی بر سنت پیامبر (ص) به همراه موانع اجرای آن و راهکارهای عملی نبوی مورد بررسی قرار داده است. این تحقیق درصدد پر کردن این خلأ پژوهشی است.

۱. مبانی نظری، تعریف مفاهیم و اصطلاحات

هر پژوهشی نیازمند تبیین دقیق مفاهیم بنیادین و چارچوب نظری خود است تا از ابهام جلوگیری کرده و فهم مشترکی از موضوع اراده دهد. در این بخش ضمن واکاوی ابعاد لغوی و مفهومی امر به معروف و نهی از منکر جایگاه و اهمیت این دو فریضه در منابع اصیل اسلامی، یعنی قرآن کریم و سنت نبوی مورد تبیین قرار خواهد گرفت. تا زمینه برای ورود به بحث اصلی پژوهش فراهم آید.

۱-۱ مفهوم امر به معروف و نهی از منکر

لغت امر به معنای دعوت و فرمان به کاری پسندیده است و نهی یعنی بازداشتن و منع از کاری ناشایست.^۱ معروف، آن چیزی است که عقل، شرع و فطرت آن را می‌پسندد و منکر، امر ناپسند و زشتی است که به ضرر فرد و جامعه تمام می‌شود.^۲ شناخت دقیق مفاهیم معروف و منکر شروط اصلی اجرای امر به معروف و نهی از منکر است و بدون آن، اصلاح امور امکان‌پذیر نیست.^۳

۲-۱ معروف و منکر از دیدگاه اسلام و سنت پیامبر (ص)

معروف، در قرآن و سنت نبوی هر عملی است که مشروع و مورد تایید عقل و فطرت قرار گرفته و باعث رشد و سلامت جامعه می‌شود. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید که حفظ نظم و سلامت

^۱ قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۱۰۹

^۲ ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۲۰۷

^۳ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج ۲، ص ۵۸۷

اجتماعی با امر به معروف و نهی از منکر مرتبط است.^۱ سنت نبوی بهترین مردم را کسانی می‌داند که بیشترین اهتمام را به این دو فریضه نشان می‌دهند و آن را برترین فضیلت‌ها معرفی می‌کند.^۲

پیامبر (ص) در شیوه اجرای امر به معروف و نهی از منکر، به حکمت، ملاطفت و تدریج توجه داشتند تا مخاطب مقاومت نکند و زمینه اصلاح فراگیر فراهم شود. این نکته بسیار مهم است که این فریضه نباید به عنوان زور و اجبار باشد بلکه با اخلاق نیکو و روش‌های ارشادی باید همراه باشد.^۳ علاوه بر آن، روایات متعددی مقام والای این فریضه را نشان می‌دهد و آن را به جانشینی خداوند در زمین تشبیه می‌کند، امری که مسئولیت سنگینی بر دوش مکلف می‌گذارد.^۴

علاوه بر بعد فردی، این فریضه نقش اجتماعی و تمدنی دارد و زمینه‌ساز تحقق عدالت، صلح و سلامت فرهنگی جامعه است. در واقع، فقدان امر به معروف و نهی از منکر می‌تواند بستر سقوط اخلاقی و فرهنگی را فراهم آورد. به همین دلیل، علما بر ضرورت احصاء و تحکیم این فریضه تأکید داشته‌اند تا فرهنگ دینی به صورت زنده و پویا در متن زندگی مردم جاری باشد.^۵

۳-۱ جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در قرآن و سنت

قرآن کریم در آیات متعددی بر جایگاه والای امر به معروف و نهی از منکر تأکید کرده است و این فریضه را یکی از ارکان اساسی دین و اصلاح جامعه معرفی می‌کند. در آیه‌ای از سوره آل عمران فرموده است: «ولتكن منكم أمة يدعون إلى الخير وأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر وأولئك هم المفلحون؛ یعنی باید همواره در میان امت، گروهی باشند که به سوی خیر دعوت کنند، امر به معروف و نهی از منکر نمایند و آنان رستگاران حقیقی جامعه‌اند».^۶ این آیه نشان می‌دهد که امر به معروف و نهی از منکر از ویژگی‌های شاخص یک جامعه پویا، سالم و الهی است.

^۱ طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۰۲

^۲ ابن حنبل، مسند الامام احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۴۱۵

^۳ ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۹، ص ۲۰۵

^۴ متقی، کنز العمال، ج ۳، ص ۸۱۳

^۵ حسینی سیستانی، توضیح المسائل، ج ۲۰، ص ۸۱۴

^۶ آل عمران: ۱۰۴

در آیه دیگر، پروردگار به لقمان فرمود: «یا بنی اقم الصلاة و أمر بالمعروف و انه عن المنکر و اصبر علی ما أصابک»^۱، که این دستور آشکار می‌کند که اصلاح فردی و اجتماعی توأمان حاصل نمی‌شود مگر با انجام این فریضه و پرهیز از رذائل اخلاقی. در بسیاری از آیات دیگر، رابطه تنگاتنگی میان ایمان، انجام واجبات و امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد.^۲

در منابع روایی، احادیث فراوانی وجود دارد که اهمیت امر به معروف و نهی از منکر را در قالبی بسیار قوی بیان کرده‌اند. پیامبر اکرم (ص) فرمودند: «خیر الناس أنفعهم للناس، و خیر الناس أمرهم بالمعروف»؛ بهترین مردمان کسانی هستند که بیشترین خیر و اصلاح را برای جامعه فراهم سازند.^۳

ایشان همچنین فرمودند: «من أمر بالمعروف و نهی عن المنکر کان کأنما عبد الله تعالی»^۴. که نشان از جایگاه معنوی و عبادت گونه این فریضه دارد. اهل بیت (ع) نیز ترک امر به معروف و نهی از منکر را عامل سقوط و هلاکت امت‌ها برشمرده‌اند. امام صادق (ع) فرمودند: «إن ترک الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر هلاک الأمم»^۵. امام علی (ع) در نهج البلاغه آن را پایه اساس دین خوانده‌اند و نسبت به ضررهای بازماندن این فریضه در جامعه هشدار داده‌اند.^۶ این احادیث وظیفه امر به معروف و نهی از منکر را صرفاً یک تکلیف فردی نمی‌داند، بلکه تأکید بر نقش جماعت‌مندان آن دارد و علمای دین به طور خاص مسئول راهنمایی و تقویت این فرهنگ در میان مردم شمرده شده‌اند.^۷

۱-۴ مراتب و شرایط امر به معروف و نهی از منکر در سیره پیامبر (ص)

مراتب و شرایط امر به معروف و نهی از منکر در سیره پیامبر (ص) نقش بنیادین و راهبردی در اجرای این فریضه الهی دارد. پیامبر اکرم (ص) با رعایت سلسله مراتبی دقیق و اصول تربیتی، از مرحله ملایمت، نصیحت و ارشاد شروع کرده و در صورت ضرورت اقدام عملی و برخورد مناسب انجام

^۱ لقمان: ۱۷

^۲ توبه: ۷۱

^۳ ابن حنبل، مسند الامام احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۴۱۵

^۴ متقی، کنز العمال، ج ۳، ص ۸۱۳

^۵ مقدس اردبیلی، زبدۃ البیان، ص ۴۱۱

^۶ نهج البلاغه، نامه ۳۱

^۷ حسینی سیستانی، توضیح المسائل، ج ۲۰، ص ۸۱۴

۴. مبارزه با تبعیض و برابری انسان‌ها

از مهم‌ترین اقدامات پیامبر(ص)، مبارزه با نژادپرستی و تبعیض اجتماعی بود. آن حضرت فرمودند: «لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ إِلَّا بِالتَّقْوَى؛ هیچ عربی بر عجم فضیلتی ندارد مگر به پرهیزکاری^۱». این آموزه، پایه‌گذار فرهنگ همبستگی و برادری میان مسلمانان شد.

۵. تربیت نسلی آگاه و مسئولیت‌پذیر

پیامبر(ص) با اعتماد به جوانان و واگذاری مسئولیت‌های بزرگ، روحیه آگاهی و مسئولیت‌پذیری را در جامعه تقویت کرد. آن حضرت فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّقَنَهُ؛ خداوند دوست دارد هرگاه یکی از شما کاری انجام دهد، آن را نیکو و استوار انجام دهد^۲».

۶. امر به معروف و نهی از منکر به عنوان عامل تحول اجتماعی

این فریضه، شالوده تغییر فرهنگی و اجتماعی در مکه و مدینه بود. پیامبر(ص) فرمودند: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ، وَذَلِكَ أَوْفَى الْإِيمَانِ؛ هر کس از شما منکری دید، باید با دست خود آن را تغییر دهد؛ و اگر نتوانست با زبانش؛ و اگر باز هم نتوانست، با دلش آن را انکار کند، و این پایین‌ترین مرتبه ایمان است^۳».

^۱مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۴۰۹۰

^۲ابن ابی شیبہ، مصنف ابن ابی شیبہ فی الاحادیث و الآثار، ج ۶، ص ۱۲۸

^۳مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، ج ۴۹

نتیجه‌گیری

مطالعه جامع امر به معروف و نهی از منکر به عنوان ستون‌های حیاتی توسعه فرهنگی اسلامی نشان می‌دهد که این دو فریضه در عمق ساختار اعتقادی، اخلاقی، علمی و اجتماعی جامعه نقش بنیادین دارند و موجب تحکیم هویت دینی و پویایی فرهنگی می‌شوند. تحلیل متون دینی و سیره پیامبر (ص) مؤید آن است که امر به معروف در تشویق به علم‌آموزی، تثبیت فضایل اخلاقی و تعمیق ایمان و نهی از منکر در حذف جهل، فساد، انحرافات اعتقادی و ستم، کلیدی و غیرقابل انکار است. اقداماتی که در تاریخ صدر اسلام صورت گرفت از جمله: تأسیس حکومت اسلامی بر اساس عدالت، اصلاح باورهای جاهلی، برقراری برابری، و تربیت نسلی متعهد و مسئولیت‌پذیر؛ نمونه‌های عینی تحقق این آموزه‌ها در توسعه فرهنگی می‌باشد و گویای کارآمدی و جامعیت راهبرد پیامبر (ص) هستند.

با این حال، اجرای این فریضه در طول تاریخ به‌ویژه در جوامع انسانی پیچیدگی‌ها و موانع متعددی داشته است؛ از جمله بی‌تفاوتی اجتماعی، مقاومت ساختاری و فردی در برابر تغییر، و گرایش‌های افراطی یا تفریطی در فعالیت‌های اصلاحی. پیامبر (ص) با بهره‌گیری از رویکردی توأم با صبر، حکمت، تدبیر، مدل‌سازی الگو و راهبری تدریجی فرهنگ اصیل اسلامی، زمینه‌های اصلاحات موثر و ماندگار را فراهم کرد. این رویکرد نه تنها اصلاحات را پایدار ساخت، بلکه بستر ساز شکل‌گیری تمدنی عمیق، متوازن و نیرومند شد که تا امروز نیز نمونه‌ای بارز و الهام‌بخش است.

بر پایه نتایج این پژوهش، استمرار اجرای متعادل و حکیمانه امر به معروف و نهی از منکر از الزامات اصلی توسعه فرهنگی پایدار در جوامع اسلامی است. همچنین آموزه‌ها و روش‌های پیامبر اکرم (ص) همچنان الگوی رفتاری و عملی مؤثر در مواجهه با چالش‌های فرهنگی معاصر قلمداد می‌شوند. حفظ، ترویج و بازخوانی این فریضه الهی، ضمن پاسداشت ارزش‌های اصیل اسلامی، ضرورتی راهبردی برای تمدن‌سازی نوین و مقابله با آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی می‌باشد. در نهایت می‌توان گفت که امر به معروف و نهی از منکر، هم عقلانیت اصلاحی و هم معنویت جوهری توسعه فرهنگی را در هم می‌آمیزد و برای هر جامعه دینی الگویی بی‌بدیل فراهم می‌آورد.

منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه

۱. ابن ابی شیبہ، عبدالله بن محمد، مصنف ابن ابی شیبہ فی الاحادیث و الآثار، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۹ هـ ق.
۲. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، تصحیح: محمدابوالفضل ابراهیم، قم: آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ هـ ق.
۳. ابن ماجه، محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، محقق: بشار عواد معروف، بیروت: دارالجليل، چاپ اول، ۱۴۱۸ هـ ق.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ هـ ق.
۵. ابن حنبل، احمد بن محمد، مسند الامام احمد بن حنبل، بیروت: موسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۱۶ هـ ق.
۶. ابوداود، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داود، تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ هـ ق.
۷. امام خمینی، سیدروح الله، ولایت فقیه: حکومت اسلامی امام خمینی، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره)، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۹۲ هـ ش.
۸. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، ترجمه: عبدالعلی نوراحراری، مشهد: شیخ الاسلام احمد جام (مکتبه البشری)، چاپ سوم، ۱۳۹۱ هـ ش.
۹. پژوهنده، محمدحسین، «توسعه فرهنگی و فرهنگ توسعه در اسلام»، پرتال جامع علوم انسانی، اندیشه حوزه، شماره ۳۰، ۱۳۸۰ هـ ش.
۱۰. جان احمدی، فاطمه، «مبانی و سازوکارهای دگرگونی فرهنگی در عصر نبوی(ص)»، نشریه تاریخ اسلام، شماره ۲۸، ۱۳۸۵ هـ ش.
۱۱. جصاص، احمد بن علی، احکام القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۵ هـ ق.

۱۲. حاکم نیشابوری، احمد بن علی، **المستدرک علی الصحیحین**، تصحیح و تنظیم: مرکز البحوث و تقنيه المعلومات دارالتأصيل، بیروت: دارالتأصيل، ۱۴۱۵ هـ ق.
۱۳. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، قم: آل البيت، ۱۴۱۴ هـ ق.
۱۴. حسینی سیستانی، سید علی، **توضیح المسائل**، مشهد: انتشارات قلم آذین رضا، چاپ دوم، ۱۳۹۳ هـ ش.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین ابن محمد، **المفردات فی غریب القرآن**، تحقیق: صفوان عدنان داودی، دمشق - بیروت: دار العلم - الدار الشامیة، ۱۴۱۲ هـ ق.
۱۶. رییسزاده، سید محمد حسین؛ رضایی موسوی، سید علی، «بررسی و نقد جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در منابع فقهی شیعه»، نشریه حکومت اسلامی، دوره ۲۷، شماره ۳، پیاپی ۱۰۵، ۱۴۰۱ هـ ش.
۱۷. صنعانی، عبدالرزاق بن همام، **المصنف**، تحقیق: حبیب الرحمن اعظمی، بیروت: المجلس العلمی، ۱۴۰۳ هـ ق.
۱۸. طباطبایی، سید محمد حسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ هـ ق.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ هشتم، ۱۳۸۴ هـ ش.
۲۰. قرشی، سید علی اکبر، **قاموس قرآن**، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهاردهم، ۱۳۹۷ هـ ش.
۲۱. متقی، علی بن حسام الدین، **کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۳۱ هـ ق.
۲۲. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار**، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ هـ ق.
۲۳. مسلم بن حجاج، **صحیح مسلم**، قاهره: دارالتأصيل، ۱۴۳۵ هـ ق.
۲۴. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، **زبدۃ البیان فی احکام القرآن**، ترجمه: جعفر سجادی، تهران: انتشارات عطائی، چاپ اول، ۱۳۶۳ هـ ش.

۲۵. ملکی، حسن؛ هاشمیان، فخرالسادات؛ آقامحمدی، جواد، «راهبردهای توسعه فرهنگی از دیدگاه امام علی (ع): ابعاد و مولفه ها»، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی-فرهنگی، دوره ۴، شماره ۲، ۱۳۹۴ ه.ش.
۲۶. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ هفتم، ۱۴۰۴ ه.ق.
۲۷. نسائی، احمدبن علی، سنن النسائی، مشهد: شیخ الاسلام احمد جام (مکتبه البشری)، چاپ اول، ۱۴۰۰ ه.ش.